

KS. JANUSZ MISIEWICZ

FUNDAMENTALISTYCZNA HERMENEUTYKA
BIBLIJ NA TLE INNYCH
FUNDAMENTALIZMÓW RELIGIJNYCH

*Fundamentu bowiem nikt nie może położyć innego,
jak ten, który jest położony,
a którym jest Jezus Chrystus.*
1Kor 3,11

Łacińskie słowo *fundamentum* oznacza podstawę, oparcie, fundament właśnie¹. Podstawą wiary chrześcijańskiej jest Jezus Chrystus, Jego życie, męka, śmierć i zmartwychwstanie. Na Chrystusie opiera się chrześcijańska wiara prowadząca ku zbawieniu. Ale oprócz fundamentu i podstawy religii, można mówić również o różnego rodzaju fundamentalizmach występujących w innych jeszcze religiach czy światopoglądach. Najczęściej pojęcie „fundamentalizmu religijnego” kojarzone jest obecnie z radykalnym islamem i dokonywanymi w jego imię zamachami terrorystycznymi. O ile jednak istnienie fundamentu religii czy wiary jest czymś obiektywnie wskazanym i pozytywnym, o tyle pojawienie się fundamentalizmu zawsze łączy się z zagrożeniem, zarówno dla jednostki, jak i całych społeczeństw. Trzeba

¹ Por. *Fundamentum*. W: *Słownik łacińsko-polski*. Warszawa 1983 s. 222.

tu dopowiedzieć, że nie chodzi bynajmniej wyłącznie o kwestie polityczne. Powstaje zatem pytanie: czym jest fundamentalizm religijny? Na czym on polega? I czy istnieje fundamentalizm o podłożu chrześcijańskim, opartym na Biblii, i jego własna hermeneutyka?

1. CZYM JEST FUNDAMENTALIZM RELIGIJNY?

Według A. Bronka pojęciem fundamentalizmu określa się różnorodnie przejawiające się postawy, których wspólną cechą jest przypisywanie wyróżnionego znaczenia fundamentom, czyli podstawom takich czy innych poglądów². Cechą wspólną tych różnorodnych postaw i poglądów, wydaje się, jest akcentowanie posiadania prawdy absolutnej i w związku z tym odrzucenie nowoczesnych zasad społecznych, takich jak pluralizm, tolerancja, relatywizm czy sekularyzacja³. Często mówi się o fundamentalizmie filozoficznym, kulturowym, społeczno-politycznym czy religijnym⁴. Przy tym ostatnim wachlarz możliwości jest bardzo szeroki. I tak wyróżnia się fundamentalizm islamski, żydowski czy hinduistyczny. Mówi się również o pewnych grupach czy nurtach fundamentalistycznych w ramach samego chrześcijaństwa. Samo pojęcie fundamentalizmu stało się już etykietką o jednoznacznie negatywnych konotacjach. Fundamentalizm religijny ma wiele twarzy i uchodzi w odbiorze społecznym za najbardziej kontrowersyjną postać fundamentalizmu jako takiego. Szeroko pojęty fundamentalizm chrześcijański pojawił się najpierw w środowisku amerykańskich protestantów, jako reakcja na postępujące procesy sekularyzacji i modernizmu w łonie samego protestantyzmu⁵. Termin „fundamentalizm” pochodzi od serii 12 rozpraw teologicznych napi-

² A. BRONK. *Fundamentalizm. Leksykon teologii fundamentalnej*. Red. M. Rusecki, K. Kaucha, I.S. Ledwoń, J. Mastej. Lublin – Kraków 2002 s. 411.

³ Por. J. NIEWIADOMSKI. *Fundamentalismus*. W: *Lexikon der Sekten, Sondergruppen und Weltanschauungen. Fakten, Hintergründe, Klärungen*. Red. H. Gasper, J. Müller, F. Valentin. Freiburg – Basel – Wien 1990 k. 336.

⁴ Por. BRONK. *Fundamentalizm*. s. 411-415.

⁵ Zdaniem W. Wiesnera fundamentalizmu nie należy utożsamiać z biblicyzmem rozumianym jako „pogląd teologiczny, według którego, wszelkie treści wiary czerpie się wyłącznie z Pisma św., a etyka jest pochodną biblijnych poglądów”. Zob. W. WIESNER. *Biblizismus*. W: *Evangelisches Kirchenlexikon*. T. 1. Göttingen 1956 k. 515.

sanych w latach 1909-1915, które ukazały się w USA, uzyskując ogromne zainteresowanie i szeroki odbiór społeczny⁶. Za dziełami tymi stały dwie osoby: Lyman i Milton Steward, którzy swoim rozprawom nadali tytuł: *The Fundamentals: A Testimony to the Truth*, dając tym samym nazwę całemu ruchowi. W pismach tych występowały ostro przeciw naukom przyrodniczym i krytyce Biblii, upatrując w nich przyczynę nowożytnego odejścia od chrześcijaństwa. Postępującemu modernizmowi i liberalnej teologii przeciwstawiali niezmiennie i niewzruszone fundamenty wiary, do których zaliczyli: bezbłądność werbalną Pisma św., Bóstwo Chrystusa, Jego dziewicze poczęcie, naukę o ekspiacji zastępczej i zmartwychwstanie ciał w czasie ponownego przyjścia Chrystusa⁷. Owych pięć głównych prawd wiary stanowi *credo* fundamentalistów. Oni sami często nazywają siebie „ewangelikalnymi chrześcijanami”, „wiernymi Biblii” czy po prostu „wierzącymi”. Już samo określenie się tych grup pokazuje wyraźną cechę każdego fundamentalizmu: przekonanie, że jest się w posiadaniu jedynej, absolutnej i obowiązującej „prawdy”. „Prawda” ta, ich zdaniem, ma objawiony charakter i dla fundamentalistycznych żydów zawarta jest w Starym Testamencie, dla chrześcijan zarówno w Starym, jak i Nowym, dla islamistów w Koranie, a dla fundamentalistów komunistycznych w pismach Marksa czy „czerwonej książeczce” Mao. Od zwolenników fundamentalizmu religijnego oczekuje się, ni

⁶ Por. M. CORNER. *Fundamentalizm*. W: *Słownik hermeneutyki biblijnej*. Red. R.J. Coggins, J.L. Houlden. Warszawa 2005 s. 225. Niemiecki teolog i biskup protestancki J. Schöne określa fundamentalizm jako „jene amerikanische Ausprägung des in der Geschichte des Protestantismus wiederholt unternommenen Versuches, den biblischen Heilsglauben gegenüber der liberalen Theologie durch den Rückzug auf die Verbalinspiration der Heiligen Schrift zu wahren und der Säkularisation des öffentlichen Lebens entgegenzuwirken”. Zob. J. SCHÖNE. *Die Irrlehre des Fundamentalismus im Gegensatz zum lutherischen Schriftverständnis*. W: TENZE. *Botschafter an Christi Statt. Versuche*. Groß Oesingen 1996 s. 83. Dokument Papieskiej Komisji Biblijnej *Interpretacja Pisma św. w Kościele* powstanie terminu „fundamentalizm” sytuuje na rok 1895, wiążąc go w sposób bezpośredni z Amerykańskim Kongresem Biblijnym, który odbywał się w Niagara, w stanie New York. Por. PAPIESKA KOMISJA BIBLIJNA. *Interpretacja Pisma św. w Kościele* (dalej skrót: IPSWK). Poznań 1994 s. 58.

⁷ IPSWK. Cytowany już J. Schöne te pięć zasad fundamentalistów formułuje trochę inaczej: 1. Verbalinspiration, 2. Gottheit Christi, 3. Jungfrauengeburt, 4. Sühnopfer Christi, 5. Die leibliche Auferstehung und Wiederkunft Christi. Por. SCHÖNE. *Die Irrlehre des Fundamentalismus*. s. 83.

mniej ni więcej, całkowitego uznania i podporządkowania pismu lub pismom, które zawierają w sobie jedyną i ostateczną „prawdę”. Zwątpienie, próba relatywizacji, pytania o charakterze historyczno-krytycznym, np. dotyczące czasu i okoliczności powstania tekstów, są niewskazane lub zabronione. Podobnie jak próba skonfrontowania dawnych świętych tekstów z pytaniami stawianymi przez współczesność. Tymczasem liczą się i mają znaczenie tylko odpowiedzi wynikające z „pisma”. Odpowiedzi te są ponadczasowe i zawsze aktualne. Istniejąca rzeczywistość poddawana jest krytycznej ocenie, według kryteriów wygenerowanych przez „pismo”; i tam gdzie rzeczywistość do nich nie przystaje, należy ją do prawd objawionych dostosować. Postępowanie takie, siłą rzeczy, prowadzić musi do konfliktu z rzeczywistością w myśl zasady, że nie istnieje coś, co istnieć nie powinno, a jeśli nie da się zaprzeczyć istnieniu jakiegoś aspektu rzeczywistości, to się go poddaje procesowi dyfamacji, przykleja łatkę grzechu i niegodziwości.

2. ROLA BIBLIJ W HERMENEUTYCE FUNDAMENTALISTYCZNEJ

Fundamentalisci chrześcijańscy słusznie kładą szczególny nacisk na natchnienie Biblii, bezbłądność słowa Bożego oraz inne prawdy. Jednak sposób przedstawienia tych prawd sięga ideologii, która nie ma z Biblią wiele wspólnego. Opiera się ona bowiem na przekonaniu o takiej bezbłądności Biblii, z której wyprowadza się wniosek, że wszystkie informacje zawarte w Piśmie św. należy przyjąć bezkrytycznie, jako pewne i prawdziwe. Dotyczy to bez wyjątku danych historycznych, geograficznych czy przyrodniczych⁸. Zdaniem fundamentalistów tylko takie ujęcie bezbłądności Biblii pozwala mówić o niej jako o godnym zaufania słowie Bożym. Fundamentalizm zatem – zgodnie ze swymi *Fundamentals* – przyjmuje werbalne rozumienie natchnienia biblijnego. Świętość jest dla niego świętością poszcze-

⁸ „Zentrale Bedeutung spielte der – durch die historisch-kritische Forschung erschütterte – Glaube an die absolute Irrtumslosigkeit der Bibel (unter jeglicher Hinsicht darf die Bibel keinen Irrtum auch auf dem Gebiet der Geographie, Geschichte, Biologie u.a. enthalten, weil ja der göttlichen Eingebung kein Fehler unterlaufen kann)”. NIEWIADOMSKI. *Fundamentalismus*. k. 337.

gólnych słów i zdań, za którymi kryje się Boża ręka. Boża prawda jest dostępna bezpośrednio w szacie słownej Biblii⁹. W konsekwencji Biblia, zamiast być słowem Bożym, staje się swego rodzaju kodeksem, w którym każde, najmniejsze nawet słowo czy zdanie wymaga skrupulatnego zastosowania. Tym samym zbyteczne stają się wszelkie dociekania nad tekstem i jego badania. Wystarczy czynić w praktyce i w życiu tylko to, co się przeczytało i dosłownie zrozumiało¹⁰.

Rozumiane przez fundamentalistów natchnienie i bezbłądność Biblii prowadzi w konsekwencji do zrównania wszystkich, bez wyjątku, orzeczeń biblijnych. Wszystkie one posiadają jednakową wartość i jednocześnie absolutny charakter. Pozbawione zostają tym samym wewnętrzznego związku, zachowując jedynie sens, jaki mieszczą same w sobie. Fundamentalizm nie dopuszcza żadnych pośrednich związków w relacji człowieka do Boga. Nie uznaje tego, że natchnione słowo Boże zostało przekazane za pomocą ludzkiego języka. Pismo św., powstałe pod natchnieniem Bożym, zredagowane zostało przez ludzi żyjących w pewnych warunkach i czasach, posiadających określone możliwości intelektualne i ograniczone zasoby wiedzy na temat człowieka, świata czy procesów historyczno-społecznych zachodzących w świecie¹¹. Zwolennicy fundamentalistycznej hermeneutyki uważają, że Pismo św. zostało „podyktowane” przez Ducha św. słowo po słowie, więc każde słowo, każde jego umiejscowienie w kontekście jest „święte i nienaruszalne”. Prawdą jest, że w średniowiecznych rękopisach biblijnych można spotkać się z następującym obrazem: ewangelista siedzi i pisze swoje dzieło. Jego ręce pracują, a głowa jest lekko nachylona, jakby czegoś nadśluchiwał. Na jego ramieniu siedzi gołębicą, symbol Ducha św. Podpowiada mu do ucha słowa, które mają być napisane¹². Oto obrazowe przedstawienie poglądu, że Pismo św. zostało „podyktowane” przez Boga. Biblijnych autorów traktuje się zaś jako boskich „sekretarzy”. Podobnie myślą fundamentaliści. W konsekwencji takiego podejścia nie interesują ich gatunki literackie istniejące w Biblii ani jakiegokolwiek badania historyczno-krytyczne.

⁹ Zob. M. CZAJKOWSKI. *Egzystencjalna lektura Biblii*. W: *Jak rozumieć Pismo św.* Red. J. Kudasiewicz. T. 6. Lublin 1993 s. 96.

¹⁰ *Tamże*.

¹¹ IPSWK s. 59.

¹² F. KRENZER. *Taka jest nasza wiara*. Paris 1981 s. 173.

A przecież uwzględnianie gatunków literackich w Piśmie św. stanowi klucz do poprawnej interpretacji świętych ksiąg. Hermeneutyka fundamentalistyczna mocno podkreśla bezbłądność różnych szczegółów tekstów biblijnych, zwłaszcza tzw. historycznych. „Tak zwanych”, ponieważ nie każdy tekst w Piśmie św. odnosi się do wydarzeń przeszłych tylko z powodu stosowania czasu przeszłego. Pojawia się tu znów wspomniany problem gatunków literackich w poszczególnych księgach, a nawet w ich fragmentach, a w związku z tym możliwość zaistnienia różnych sensów¹³. Warto także w tym miejscu przypomnieć, że prawdziwym fundamentem chrześcijańskiej wiary nie jest bynajmniej święta księga Biblii, ale Chrystus – wcielony Syn Boży, którego Pismo św. głosi i który jest jego treścią. Fundamentalizm oparty na Biblii myli zaś niejako orędzie o Chrystusie z „opakowaniem”, w którym to Chrystus – Słowo Boże się wyraża, przypisując mu wartość absolutną.

Fundamentalistyczna, dosłowna interpretacja Pisma św. stwarza ze swej natury problemy. Problemy powstałe często w wyniku konfrontacji ze światem, współczesną nauką czy wypływające z samej Biblii. Od samego początku fundamentaliści protestancyści skupili się na zwalczaniu, w imię nauki o stworzeniu, darwinowskiej teorii ewolucji. Kontrowersje powstałe w wyniku konfrontacji z naukami przyrodniczymi, historycznymi czy archeologią rozwiązywane były czasami nawet na drodze sądowej¹⁴.

Warto również zauważyć, że w relacji do Ewangelii fundamentaliści nie biorą zupełnie pod uwagę tzw. historii redakcji. Uważają oni naiwnie, że stadium końcowe (gotowe dzieło) pokrywa się z jej stadium początkowym (słowa i czyny Jezusa). A przecież wiadomo, że istniały różne tradycje, przekazy, świadectwa i powstanie każdej z czterech Ewangelii wiązało się z wykonaniem również pracy redakcyjnej. Zwolennicy fundamentalistycznej interpretacji Biblii nie przywiązują też żadnej wagi do sposobu, w jaki pierwotne grupy chrześcijan pojmowały pojawienie się w ich życiu Jezusa i Jego nauki.

¹³ *Tamże*.

¹⁴ Warto tu wspomnieć o tzw. „małym procesie” z 1925 r., kiedy to w amerykańskim Dayton, w stanie Tennessee, nauczyciel John Scopes został postawiony przed sądem z powodu nauczania teorii ewolucji. W wyniku procesu został skazany na grzywnę 100 dolarów. Wyrok został potem uchylony. Zob. NIEWIADOMSKI. *Fundamentalismus*. k. 337; http://www.scientific.at/1998/roe_9834.htm.

Z wyjątkiem może fundamentalizmu żydowskiego (wyrażanego np. przez tzw. „osadników żydowskich”), pozostałe roszczą sobie prawo głoszenia jedynej i objawionej prawdy wszystkim ludziom i narodom. Mają one charakter wysoce misjonarsko-ekspansywny, z intencją nawrócenia wszystkich „niewierzących” lub błędzących. Tak pojęte zadanie obliguje więc do działania zarówno na zewnątrz (*ad extra*), jak i do wewnątrz (*ad intra*) w stosunku do własnych zwolenników¹⁵. Postawa taka w konfrontacji z myślącymi inaczej prowokuje do wywoływania innych konfliktów, choćby w zderzeniu z innym fundamentalizmem. Ludzie niepodzielający wyznawanych poglądów z fundamentalistycznego punktu widzenia z zasady są wrogami (prawdy?) oraz przedstawicielami zła.

Patrząc na kontekst historyczny, początkowy amerykański fundamentalizm zwrócił się najpierw przeciw Kościołowi katolickiemu. Jednak paradoksalnie – przynajmniej zdaniem niektórych – istniały paralele i podobieństwa między poglądami fundamentalistów a ogólnie panującą atmosferą w Kościele katolickim końca XIX i początku XX w. Nastawienie Urzędu Nauczycielskiego wobec Pisma św., wyparcie lub unikanie pytań powstałych w wyniku badań prehistorii biblijnej i archeologii, nauczanie o bezwzględnej nieomyślności Pisma św. aż do Piusa XII, wreszcie kurs obronny wobec modernizmu powodowały, że fundamentaliści życzliwym okiem patrzyli na Kościół katolicki z początku XX w.¹⁶ Zmiana nastąpiła dopiero w wyniku zwołania Soboru Watykańskiego II i jego postulatów, otwierających Kościół na świat współczesny, często zsekularyzowany i Kościołowi obcy, wzywający do dialogu ze światem, jak również otwarcia na badania naukowe, nie tylko teologiczne.

¹⁵ Niektórzy fundamentaliści powołując się na Kalwina, twierdzą: „głupio postępuje ten, kto niewierzącego chce przekonać, że Pismo jest prawdziwym Słowem Bożym, bowiem bez wiary nie można tego poznać ani zrozumieć”. J. CALVIN. *Unterricht in der christlichen Religion (Institutio Christianae religionis)*. T. I, k. 8. Emden 1997 s. 12.

¹⁶ NIEWIADOMSKI. *Fundamentalismus*. k. 339.

3. IDENTYFIKACJA FUNDAMENTALIZMU

Niezależnie od tego, jaka była postawa fundamentalizmu protestanckiego wobec Kościoła katolickiego czy innych konfesji lub religii, większość fundamentalistów posiada kilka cech wspólnych. Po pierwsze, żyją oni stale w zamkniętym świecie. Istniejące w tym świecie pojedyncze prawdy tworzące go są tak skonstruowane i wzajemnie ze sobą powiązane, że poddanie w wątpliwość jednej z nich grozi upadkiem całej konstrukcji. Siła przyciągania fundamentalizmu polega więc na propozycji ukazania prostego i niewyszukanego obrazu świata, z jasnym kryterium podziału na dobro i na zło. Do tego zaliczyć należy także złudne przeświadczenie o nieomyślności własnej logiki tłumaczenia tego świata, urojone i przelotne poczucie oparcia i pewności w życiu oraz myślenie ahistoryczne. Po drugie, wróg – w gruncie rzeczy – jest zawsze ten sam. To nowoczesny świat ze swymi „wynałkami”, takimi jak nauki humanistyczne (psychologia czy socjologia), nowoczesna teologia z metodą historyczno-krytyczną czy wreszcie nauki przyrodnicze. Ciekawą rzeczą jest, że wynalazki nowoczesności na płaszczyźnie technicznej nie tylko nie są deprecjonowane, ale z wielkim talentem dla celów propagandowych wykorzystywane. Po trzecie, wiara fundamentalistów ma jasne kontury i dlatego oferuje klarowną i precyzyjną orientację w życiu. Upraszczając, można powiedzieć, że świat jest niebezpieczny, bowiem jest miejscem walki z siłami zła. Ponieważ diabeł posługuje się różnymi metodami i środkami, należy je zidentyfikować, określić i wszelkimi siłami zwalczać. Grupą docelową wszelkich fundamentalizmów są zawsze zagubieni i zdezorientowani w życiu ludzie, dla których prosty obraz świata, z jasnymi kryteriami postępowania wydaje się być atrakcyjny. Często są to osoby niedostosowane emocjonalnie do wzięcia odpowiedzialności za własne życie. Z tego też powodu chętniej poddają się sile i władzy, która lepiej od nich wie, jak należy żyć i działać. Odbierają oni i postrzegają zaproponowany, skostniały obraz świata jako bezpieczny i dla nich pewniejszy; w takim świecie czują się u siebie. Przez fakt ten popadają jednak w jeszcze większe zagrożenia. Stopniowo tracą kontakt z rzeczywistością, z innymi ludźmi i otaczającym ich światem. Funkcjonują (mentalnie) wyłącznie w gronie po-

dobnie myślących współbraci, posługujących się „wspólnym” językiem – ich językiem, który znają, rozumieją i mają do niego pełne zaufanie. Winą za taką samoizolację obarczają „zły świat”, w którym przyszło im żyć, traktując siebie z jednej strony jako ofiary zaistniałej sytuacji, z drugiej jednak, uważając się za wybraną elitę¹⁷.

System fundamentalistyczny opiera się więc na swoiście pojmowanym konserwatyzmie i antymodernizmie, polegającym na chęci trwałego utrzymania wszystkich obyczajów, wskazań oraz nauk, które z obiektywnego punktu widzenia mogą mieć charakter jedynie tymczasowy i przejściowy. Dalej pojawia się determinizm (wszystko zostało już zaplanowane, zarówno losy świata, jak i jednostek), nietolerancja i autorytaryzm, hierarchokracja, kontrola społeczna nad wyznawcą, utrwalony, stały obraz świata oraz wrogość wobec wyników badań naukowych i szeroko pojmowanej tzw. nowoczesności¹⁸. Fundamentalizm o podłożu chrześcijańskim jest więc niechlubnym przykładem błędnej i wadliwej interpretacji Pisma św. Biblia jest słowem Bożym, wyrażonym jednak w księdze, w słowie ludzkim. Zarówno księga więc, jak i „słowo ludzkie” podlegają procesom, przede wszystkim historycznym i literackim. Różnicy tej nie dostrzegają jednak zwolennicy fundamentalizmu.

DIE FUNDAMENTALISTISCHE BIBEL AUSLEGUNG VOR DEM HINTERGRUND ANDERER RELIGIONSFUNDAMENTALISMEN

Z u s a m m e n f a s s u n g

Fundamentalismus ist ein Kind der Moderne. Das Wort „Fundamentalismus” taucht zum ersten Mal auf im Jahr 1909 in einer christlichen amerikanischen Schriftenreihe: *The Fundamentals: A Testimony to the Truth*. Ursprünglich handelte es sich aber nicht um eine Etikettierung von außen als

¹⁷ *Tamże*, s. 341.

¹⁸ Por. S. ALKIER. *Die Bibel ist nicht vom Himmel gefallen. Sechs bibelwissenschaftliche Argumente gegen den christlichen Fundamentalismus*. W: *Religiöser Fundamentalismus. Analysen und Kritiken*. Red. S. Alkier, H. Deuser, G. Linde. Tübingen 2005 s. 208-209.

Schimpfwort oder Negativbegriff, sondern um die Selbstbezeichnung einer Koalition konservativer Protestanten. Die Koalition war angetreten einer religiösen Krisensituation zu begegnen und das protestantische Christentum mit den Erkenntnissen einer von ihr als „modern“ eingestuften Wissenschaft zu verteidigen. Sie basieren auf fünf fundamentale Glaubensaussagen: Die Verbalinspiration der Bibel (sie ist absolut irrtumsfrei und buchstäblich zu verstehen), die Jungfrauengeburt Christi, die Sühneopfer Jesu, die leibliche Auferstehung und die Wiederkunft Christi. Der Fundamentalismus erwächst aus dem Bedürfnis, die höchste Autorität im Protestantismus zu sichern. Somit erwächst er aus einer Auslegungsmethode der Heilige Schrift. Erkenntnisse aus der Bibel lassen sich nur gewinnen, wenn man die Annahme teilt, dass ihr als Wort Gottes Unfehlbarkeit und Irrtumslosigkeit aufgrund der Verbalinspiration zukommt. Weil die Bibel buchstäblich zu interpretieren ist, entsteht zB. ein Kampf der Fundamentalisten gegen die Evolutionstheorie. Die Fundamentalisten vertreten eine patriarchalische Ordnung, weil diese allein dem Willen Gottes entspricht. Daher kämpfen fundamentalistische Frauen gegen alle Arten von Feminismus. Der „Kulturkampf“ des Fundamentalismus strebt keine Sozial-, sondern Moralreform an. Davon erwartet er eine Rückkehr zu „fundamentalen“ Werten.

Słowa kluczowe: Biblia, hermeneutyka biblijna, teologia biblijna, fundamentalizm religijny.

Key words: Bible, biblical hermeneutics, biblical theology, religious fundamentalism.